

هویت کرسی‌های شیعه‌شناسی در غرب

پژوهشگر علوم اسلامی

مسئله لزوم حضور فعال پژوهشگران شیعی یا متخصص شیعه‌شناسی یا هر دو در آکادمیای بین‌الملل، اگرچه پیشینه‌ای طولانی دارد، اما به دلایل مختلف تاکنون موفقیت‌آمیز نبوده و در دهه گذشته در عرصه‌تأسیس کرسی‌هاومراکز مطالعاتی مخصوص شیعه‌شناسی به صورت محسوسی از نمونه‌های مشابه عقب مانده است. از سوی دیگر شاهد این هستیم که در جمع‌های دانشگاهی یا مذهبی، به دفعات درباره این موضوع سخن گفته می‌شود. همچنین نشست‌ها و هم‌اندیشی‌های متعددی درباره این مسئله در نهادهای حوزوی و دانشگاهی برگزار شده و شرکت‌کنندگان در آن ساعت‌ها درباره اهمیت این موضوع سخن گفته‌اند و شرکت‌کنندگان نیز احتمالاً مشتاقانه در پی آن برآمده‌اند که پاسخ ابهامات خود در این‌باره را دریابند. با این وجود، اصل این مسئله یعنی شرکت فعالانه هر چه بیشتر شیعیان در این عرصه و تأسیس «کرسی‌های شیعه‌شناسی در سراسر جهان» تاکنون تحقق نیافته‌است.

در اینجا باید به سه نکته توجه کرد، اول اینکه در این مدت که می‌توان آن را یک بازه دو دهه‌ای دانست، تقریباً هیچ کرسی شیعه‌شناسی یا اقدامات مشابه با این امر از سوی برگزارکنندگان یا کسانی که اعلام کرده‌اند قصد ورود در این‌باره را دارند، نشده‌است، دوم اینکه قدم‌های اولیه در مسیر تأسیس چنین کرسی‌ها یا موقعیت‌هایی نیز برداشته نشده و سوم اینکه در همین بازه زمانی، فعالیت‌های مشابه بسیاری توسط گروه‌های دیگر انجام شده‌است، به صورتی که امروزه کرسی‌ها یا برنامه‌های مطالعاتی در زمینه‌اسلام‌شناسی که هر یک توسط یکی از گروه‌های ذی‌نفع اسلامی به انجام رسیده، چهره این پژوهش‌ها در آکادمیای بین‌المللی را تغییر داده‌است.

در ابتدای امر باید به این واقعیت اشاره کرد که بحث‌ها درباره تأسیس «کرسی‌های شیعه‌شناسی» از آنجا که اغلب توسط افراد غیرمتخصص و ناآشنا با رویه‌های دیوان‌سالارانه دانشگاه‌ها و مجامع علمی بین‌المللی مطرح می‌شود، در بسیاری از موارد، با مفاهیم مرتبط خلط شده و مباحث و راز همان ابتدا به انحراف کشانده‌است. بخشی از ناکامی در سامان دهی «کرسی‌های شیعه‌شناسی»، چنان که در ادامه خواهد آمد، به سبب درک نکردن این تفاوت‌ها بوده‌است. ناگفته نیز بیادست که این نبود درک شامل اجزای دیگر فعالیت‌های دانشگاهی نیز می‌شود و به همراهی نسبت به مسیری که برای نیل به کرسی دانشگاهی باید پیمود نیز منجر می‌شود. در اینجا بدون اینکه قصد داشته باشیم به تعریف هر یک از این مفاهیم وارد شویم و تفاوت‌های هر یک با دیگری را بگاویم، مختصراً به این نکته اشاره می‌کنم که «کرسی» دانشگاهی به‌موقعیت‌درون یک دانشگاه یا مرکز آموزش عالی اطلاق می‌شود که با سازوکار مالی مشخص، در داخل یا خارج دانشگاه، برای تدریس یا پژوهش (یا ترکیبی از این موارد) در زمینه‌ای خاص برای مدت مشخص تأسیس می‌شود و یک استاد مسئولیت اداره آن را بر عهده می‌گیرد. برای کرسی‌های دانشگاهی معمولاً یک نام انتخاب می‌شود تا گویای بهتر اهداف و محتویات مطالبی که قرار است در آن بحث شود باشد. فرایند تأسیس این کرسی و انتخاب استاد، نیز مداوم فعالیت آن دارای پیچیدگی‌ها و جزئیات بسیار است که در این مختصر نمی‌گنجد.

در نیم‌قرن اخیر تازش‌های بسیاری از سوی دانشگاه‌ها و مراکز آموزش عالی و نیز مکاتب فکری و ادیان و مذاهب برای تأسیس کرسی‌های دانشگاهی انجام شده‌است. این گرایش‌ها از تأسیس کرسی‌های این چنینی اهداف متعددی را در نظر داشته‌اند که برخی از مهم‌ترین آن‌ها افزایش پژوهش‌های دانشگاهی در موضوع کرسی، تأثیرگذاری بر پژوهش‌های انجام شده در آن زمینه به صورت جهت‌دهی، کنترل و نظارت بر آن‌ها، ترویج آن موضوع در اثر طرح آن توسط نهادهای دانشگاهی بوده‌است.

باناگهای به کرسی‌های تأسیس شده در زمینه‌های خاورمیانه‌شناسی، ایران‌شناسی، اسلام‌شناسی و شیعه‌شناسی، ملاحظه می‌کنیم که در عرصه دولت‌های کشورهای اسلامی دولت عربستان سعودی و کشورهای عربی حاشیه خلیج فارس در این زمینه بسیار جدی و قدرتمند ظاهر شده‌اند و از دولت‌های کشورهای مهم دیگر اسلامی همانند ایران، ترکیه، اندونزی، مالزی و مصر به صورت محسوسی جلو افتاده‌اند. در عرصه‌تأسیس کرسی‌های یاد شده توسط اشخاص حقیقی و متمولان متوجه به مسائل فرهنگی نیز شخصیت‌های سعودی و ایرانی گوی سبقت را از دیگران ربوده‌اند.

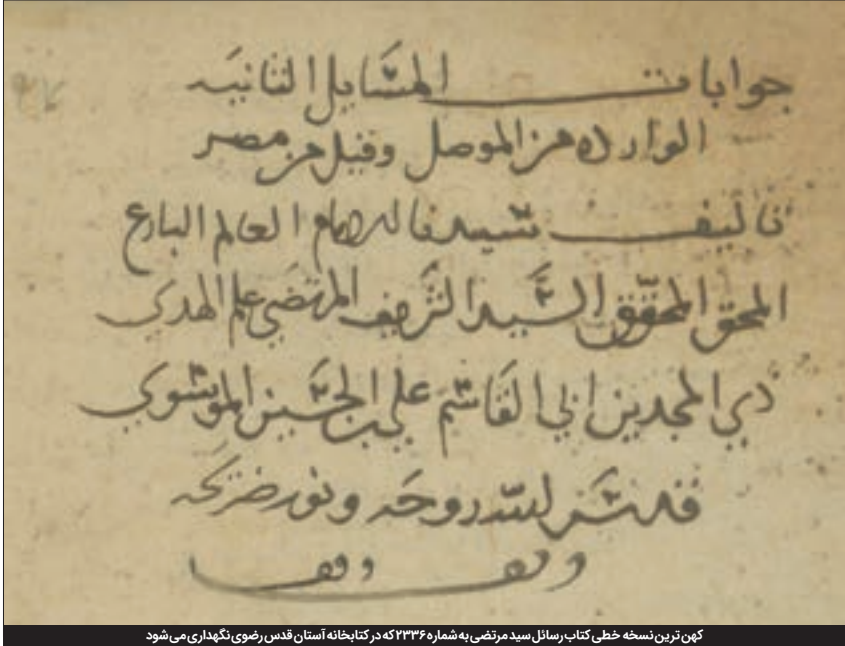
تأسیس کرسی‌ها و مراکز مخصوص به ایران‌شناسی که دارای نزدیکی‌های زیاد با اسلام‌شناسی و نیز شیعه‌شناسی است، در دهه اخیر رشد قابل ملاحظه‌ای داشته‌است، اما باید در نظر داشت همان گونه که کرسی‌ها و مراکز خاورشناسی که توسط حامیان مالی بیرون دانشگاهی تأسیس شده، جنبه‌ای خاص از مسائل خاورمیانه را مورد توجه قرار می‌دهند و به‌همان ترتیب که کرسی‌های اسلام‌شناسی این چنینی سعی در معرفی اسلام به‌گونه‌مورد نظر حامی مالی خود دارند، کرسی‌های تأسیس شده در زمینه ایران‌شناسی نیز برخی از دوره‌های تاریخی و مسائل ایران را مد نظر قرار می‌دهد. از سوی دیگر نکته مهم در زمینه کرسی‌های ایران‌شناسی این است که رشد این کرسی‌ها در دهه گذشته نه به سبب فعالیت‌های جمهوری اسلامی ایران بلکه به دلیل تلاش‌های شخصیت‌های حقیقی ایرانی ساکن خارج از کشور انجام شده‌است. این شخصیت‌ها نیز اغلب در خارج از ایران و عمدتاً در آمریکا زندگی می‌کنند. این افراد یا خانواده‌های ثروتمند و علاقه‌مند به تاریخ و فرهنگ ایران، در سال‌های گذشته کرسی‌های دانشگاهی متعددی در زمینه ایران‌شناسی تأسیس کرده‌اند. چنان که در جدول شماره سه مشاهده می‌کنید، این کرسی‌ها و مراکز اغلب در دانشگاه‌های آمریکا تأسیس شده و مؤسسان آن‌ها ترجیح داده‌اند که کرسی‌ها یا مراکز مذکور در مواردی به ایران پیش از اسلام یا پراکندگی ایرانیان در سراسر جهان بپردازد.

فقدان کرسی‌های شیعه‌شناسی در آکادمیای غربی آن هنگامی دردناک‌تر می‌شود که در نظر داشته باشیم که در هیچ یک از محافل اسلامی و ایرانی، به اندازه فضا‌های شیعی در ایران، سخن از لزوم تأسیس این کرسی‌ها نرفته‌است. نگارنده این سطور که در دهه گذشته در فضا‌های دانشگاهی و دینی داخل و خارج ایران حضور داشته، در هیچ جا به اندازه فضا‌های مذهبی ایران، درباره لزوم اهمیت کرسی‌های دانشگاهی نشنیده و بیشتر از آن در جلسات مرتبط با این امر شرکت نکرده‌است.

با یک جست‌وجوی اینترنتی ساده به حجم انبوهی از نشست، سخنرانی، مصاحبه، اظهار نظر و وعده تأسیس کرسی‌های شیعه‌شناسی می‌توان رسید، اما در عمل، آنچه در این عرصه اتفاق افتاده بسیار نادر و غیرقابل مقایسه با فعالیت‌های دیگران در عرصه خاورمیانه‌شناسی، اسلام‌شناسی و ایران‌شناسی بوده‌است. در سال‌های گذشته در ایران سخنان زیادی درباره تأسیس کرسی شیعه‌شناسی در دانشگاه‌های مونستر و فرانکفورت در کشور آلمان، در دانشگاه دورام در انگلستان و امثال آن بر زبان رانده شده، مسئولان دولتی به دفعات از تصمیم قطعی خود در این‌باره سخن گفته‌اند یا افتتاح قریب‌الوقوع این کرسی‌ها را وعده داده‌اند، اما در عمل هیچ اتفاق مؤثری در این زمینه روی نداده و در همچنان در پاشنه پیشین چرخیده‌است.

دکتر حسن انصاری از بارقه‌های فکری اندیشمند بزرگ شیعه در اثر جدیدش می‌گوید

اندیشه‌های «سیدمرتضی» از بغداد تا آمریکا

از شریف مرتضی که از مهم‌ترین رساله‌های اوست و قرن‌ها مفقود تلقی می‌شد موجود است یا اینکه نظر کسی را تا آن زمان به خود جلب نکرده بود.

● در اثر اخیر شما به چه زمینه‌هایی از اندیشه‌های سید مرتضی پرداخته شده‌است؟

این کتاب در ۴ جلد است. جلد اول که نزدیک ۴۷۰ صفحه است درباره میراث کلامی و اصولی شریف مرتضی است. در مقدمه بحث مفصلی است درباره نقد و بررسی میراث شیعه‌شناسی در غرب. جلد اول یک قسمت دوم (مجلد ۲/۱) هم دارد که تنها تصاویر صفحات و مشخصات نسخه‌های خطی است که در قسمت اول مورد بحث قرار گرفته‌است. جلد دوم این کتاب تاریخچه‌ای از الهیات و اندیشه اعتقادی و کلامی امامیه است از دوران آغازین آن به ویژه عصر شریف مرتضی تا قرن بیستم. فصل‌های اصلی این مجلد شامل فصولی درباره مکتب شریف مرتضی، مکتب پیروان ابوالحسن بصری، مکتب خواجه نصیر طوسی و آثار فلسفی و کلامی و اعتقادی او، عصر صفوی، مکاتب فکری دوران قاجار و بالاخره مکاتب اعتقادی و کلامی و معارفی در سده بیستم ایران است. این کتاب جلد سوم و در واقع مجلد چهارمی دارد در حدود ۴۰۰ صفحه که شامل تصحیح انتقادی متون کلامی شریف مرتضی و شماری دیگر از متکلمان مکتب اوست. این کتاب حاصل چهار سال کار فشرده است و همینک تقریباً آماده انتشار است.

● **المجلد الثامن**
من کتاب مجمع البیان لعلوم القرآن تألیف الشیخ الإمام العالم آمین الدین ثقة الاسلام، مرضی الائمة، معین الحق، ابی علی الفضل بن الحسن بن الفضل الطبرسی **أدام الله کماله و متع المسلمین بطول عمره** همین عبارت کوتاه کافی است تا شهادت دهد نسخه در زمان حیات طبرسی کتابت شده و لذا از کهن‌ترین و باز ارزش‌ترین نسخه‌های مجمع البیان به شمار می‌رود. خط نسخه، نسخی بسیار کهن است که عناصری کاملاً ایرانی را در خود دارد. از جمله آنکه کاتب غالباً در زیر حروف دال،راء،طاء، صاد، یک نقطه می‌گذارد و در زیر سین سه نقطه قرار می‌دهد تا آن‌ها را از متشابهاتشان جدا کند.

و اسلام، را نیز دارد. نسبت اسلام و فرهنگ در یک بستر تاریخی ممکن است اسلام را علیه فرهنگی مثل فرهنگ جاهلی بشنوند، در بستری دیگر و شرایطی متفاوت ممکن است دین را صبغه فرهنگی بدهد و آن را به موجب دینداری‌های ضعیف مغلوب فرهنگ پیرامونی بکند و در شرایطی تاریخی و جغرافیایی دیگر در روابطی دیالکتیک، در شرایط ضعف و قوت ممکن است حالت قیض و بسط به خود بگیرد.

بی‌شک مطالعه این کتاب ادبیات مربوط به الهیات و فرهنگ و رویکرد الهیاتی به مقولات اجتماعی از جمله فرهنگ را در ایران بسط خواهد داد و چشم‌انداز متفاوتی را به روی پژوهش‌های مربوط به الهیات فرهنگ، خواهد گشود.

● **المجلد التاسع**
من کتاب مجمع البیان لعلوم القرآن تألیف الشیخ الإمام العالم آمین الدین ثقة الاسلام، مرضی الائمة، معین الحق، ابی علی الفضل بن الحسن بن الفضل الطبرسی **أدام الله کماله و متع المسلمین بطول عمره** همین عبارت کوتاه کافی است تا شهادت دهد نسخه در زمان حیات طبرسی کتابت شده و لذا از کهن‌ترین و باز ارزش‌ترین نسخه‌های مجمع البیان به شمار می‌رود. خط نسخه، نسخی بسیار کهن است که عناصری کاملاً ایرانی را در خود دارد. از جمله آنکه کاتب غالباً در زیر حروف دال،راء،طاء، صاد، یک نقطه می‌گذارد و در زیر سین سه نقطه قرار می‌دهد تا آن‌ها را از متشابهاتشان جدا کند.

● **المجلد العاشر**
من کتاب مجمع البیان لعلوم القرآن تألیف الشیخ الإمام العالم آمین الدین ثقة الاسلام، مرضی الائمة، معین الحق، ابی علی الفضل بن الحسن بن الفضل الطبرسی **أدام الله کماله و متع المسلمین بطول عمره** همین عبارت کوتاه کافی است تا شهادت دهد نسخه در زمان حیات طبرسی کتابت شده و لذا از کهن‌ترین و باز ارزش‌ترین نسخه‌های مجمع البیان به شمار می‌رود. خط نسخه، نسخی بسیار کهن است که عناصری کاملاً ایرانی را در خود دارد. از جمله آنکه کاتب غالباً در زیر حروف دال،راء،طاء، صاد، یک نقطه می‌گذارد و در زیر سین سه نقطه قرار می‌دهد تا آن‌ها را از متشابهاتشان جدا کند.

بزرگان تشیع زانوی شاگردی زمین زده بود. در بحث و گفت‌وگو و آموزش گشاده بود و بسته فکر نمی‌کرد. ما این روحیه را در آیت‌... مطهری هم می‌بینیم. علاوه بر فقه و اصول آماده بود سنت‌های درون دینی مثل فلسفه را بیاموزد و نه تنها آگاهی خودش را بسط دهد بلکه آماده بود آگاهی خودش را نسبت به فلسفه‌های غربی بی‌هیچ گونه جزم‌اندیشی توسعه دهد. این امر از سیره شهید مطهری کاملاً روشن است.

● **چندی پیش دو جلد از مجموعه آثار شما درباره اندیشه‌های سید مرتضی در آمریکا با همکاری پروفیسور اشمیتکه منتشر شد. از چه زمانی پژوهش‌های خود درباره سید مرتضی را آغاز کردید؟**
از الطاف الهی به من این بود که در کشف و توجه دادن به سه کتاب مهم شریف مرتضی سهمی داشته باشم؛ سال‌ها پیش در کتابخانه آستان قدس نسخه کتاب الصرّفه را برای نخستین بار شناسایی کردم. در فهرست کتابخانه این نسخه به عنوان کتابی مجهول شناسایی شده بود و البته به دلیل قدمت نسخه به خاطر دارم شاید تنها بیست دقیقه‌ای به من فرصت داده شد در حضور یکی از متولیان کتابخانه نسخه را از نزدیک ببینم. به لطف الهی در همان مدت کوتاه نسخه را شناسایی کردم و در مراجعت به تهران مقاله‌ای نوشتم در معرفی کتاب که در نشر

دانش منتشر شد. در برلین چند سال پیش نسخه رساله «اجوبه سلاویه» را در کتابخانه دولتی آنجا دیدم و بعد با نگاه به فهرست‌ها و مقایسه آغازها و انجام‌ها دیدم که نسخه‌های دیگری از کتاب هم در ایران موجود است و از آن جمله نسخه کهن سالی در آستان قدس که مورد توجه قرار نگرفته بود و بسان کتابی مفقود تلقی می‌شد. همان زمان مقاله‌ای در کاتبان درباره اجوبه سلاویه نوشتم و همینک این رساله مهم مرتضی با تصحیح من و زاینه اشمیتکه در چاپخانه است، رساله سلاویه از مهم‌ترین نوشته‌های شریف مرتضی در لطیف الکلام است. همان زمان که روی سلاویه کار می‌کردم دیدم در مجموعه کهن یاد شده آستان قدس سلاویه را به‌گای برگ‌های رساله تبانیه مطالبی هست که مربوط به آن نیست. با تحقیق و تفحص و دقت در مجموعه‌های خطی دیگر که در برلین عکس‌هایی از آن‌ها داشتم پی بردم که اجوبه طرابلسیات اولی

● **المجلد الحادي عشر**
من کتاب مجمع البیان لعلوم القرآن تألیف الشیخ الإمام العالم آمین الدین ثقة الاسلام، مرضی الائمة، معین الحق، ابی علی الفضل بن الحسن بن الفضل الطبرسی **أدام الله کماله و متع المسلمین بطول عمره** همین عبارت کوتاه کافی است تا شهادت دهد نسخه در زمان حیات طبرسی کتابت شده و لذا از کهن‌ترین و باز ارزش‌ترین نسخه‌های مجمع البیان به شمار می‌رود. خط نسخه، نسخی بسیار کهن است که عناصری کاملاً ایرانی را در خود دارد. از جمله آنکه کاتب غالباً در زیر حروف دال،راء،طاء، صاد، یک نقطه می‌گذارد و در زیر سین سه نقطه قرار می‌دهد تا آن‌ها را از متشابهاتشان جدا کند.

● **المجلد الثاني عشر**
من کتاب مجمع البیان لعلوم القرآن تألیف الشیخ الإمام العالم آمین الدین ثقة الاسلام، مرضی الائمة، معین الحق، ابی علی الفضل بن الحسن بن الفضل الطبرسی **أدام الله کماله و متع المسلمین بطول عمره** همین عبارت کوتاه کافی است تا شهادت دهد نسخه در زمان حیات طبرسی کتابت شده و لذا از کهن‌ترین و باز ارزش‌ترین نسخه‌های مجمع البیان به شمار می‌رود. خط نسخه، نسخی بسیار کهن است که عناصری کاملاً ایرانی را در خود دارد. از جمله آنکه کاتب غالباً در زیر حروف دال،راء،طاء، صاد، یک نقطه می‌گذارد و در زیر سین سه نقطه قرار می‌دهد تا آن‌ها را از متشابهاتشان جدا کند.

ابوالقاسم ذوالمجدین علی بن‌الحسین بن محمد موسوی، معروف به شریف (السید) مرتضی بی‌تردید یکی از مهم‌ترین دانشمندان امامی مذهب در جمیع اعصار است. وی فقیهی برجسته، متکلمی زبردست، ادیبی کم‌نظیر و اصولی دقیق‌النظری بوده‌است که محضر دانشمندان مختلف شیعی، سنی و معتزلی را در علوم گوناگون درک کرد. مهم‌ترین ویژگی او اعتدال در اندیشه و التزام به مبانی و بهره‌گیری از عنصر عقل در مواجهه با متون و گزاره‌های دینی بوده‌است. این همه موجب شده‌است که حقیقتاً باید او را یکی از مؤسسان اصلی مکتب فقهی و کلامی امامیه قلمداد کرد.

سید مرتضی در زمان حیاتش مشهور بود و گفته‌اند مجالس درس پررونقی داشته‌است و برخی از مشاهیر دوران مانند ابوالعلاء معری و ابواسحاق صابی و عثمان بن جنی به مجالس درسش می‌رفته‌اند. بنابر برخی روایات، وی خانه‌ای بزرگ داشت که آن را به مدرسه تبدیل کرده بود و طلاب فقه، کلام، تفسیر، لغت، شعر و دیگر علوم مانند علم فلک و حساب در آن به تحصیل مشغول بوده‌اند.

اندیشه‌های سید مرتضی از نظر رویکرد عقل‌گرایانه، به معتزله نزدیک بود، چنان‌که برخی از اهل سنت او را از معتزله به حساب آورده‌اند. در عصر زندگی سید مرتضی، اندیشه معتزله در بغداد که محل زندگی سید بود رواج زیادی داشت و سید مرتضی از این شرایط تأثیر پذیرفت. با این حال، او در مقام متفکری شیعه در برخی از مبانی فکری با معتزله مخالفت داشت و در کتاب الشافی به نقد اندیشه قاضی عبدالجبار معتزلی پرداخت و در عقایدی مانند امامت، عصمت پیامبران، منزله بین المنزلتین و اراده الهی با معتزله هم‌رای نبود. چندی پیش انتشارات گریگاس در آمریکا خبر انتشار مجموعه‌ای چند جلدی درباره بررسی اندیشه‌های عالم بزرگ شیعی، سید مرتضی، را منتشر کرد. این مجموعه به کوشش دو اندیشمند علوم اسلامی دکتر حسن انصاری و دکتر زاینه اشمیتکه که از اعضای هیئت علمی مدرسه مطالعات تاریخی پرینستون آمریکا هستند آماده شده‌است. تا کنون دو جلد از این مجموعه روانه بازار نشر شده‌است. مؤلفان در جلد نخست به بررسی اندیشه‌های کلامی، فقهی، ادبی و اصولی سید مرتضی پرداخته و در جلد‌های بعدی برخی از آثار سیدمرتضی را تصحیح و تحقیق کرده‌اند. به مناسبت سالروز درگذشت سید مرتضی و انتشار این کتاب، گفت‌وگویی با دکتر حسن انصاری، یکی از نویسندگان این مجموعه داشته‌ایم.

● **سید مرتضی یکی از اندیشمندان بزرگ شیعه در قرن چهارم هجری است. به نظر شما او چه جایگاهی در شکل‌گیری کلام و فقه شیعی در بغداد داشت؟**
سید مرتضی از بزرگ‌ترین و مهم‌ترین متکلمان و اصولیان امامیه است (وی متولی نقابت سادات و پاره‌ای از مناصب دولتی دیگر بود، او در عین حال مهم‌ترین شاگرد شیخ مفید نیز بود. نیای مادری‌اش ناصر کبیر اطروش است که از امامان زیدیه قلمداد می‌شود و پدرش یا دست‌کم خاندان پدری‌اش نیز بر مذهب واقعه بوده‌اند، اما خود او امامی مذهب بود و با حمایت مادرش تحت تعلیم شیخ مفید قرار گرفت. وی در درجه نخست یک متکلم بود که در عین حال به سنت متکلمان آن دوره در اصول فقه نیز قلم می‌زد؛ اما شریف مرتضی در عین حال شاعر و ادیب نیز بود و همه این‌ها را در کنار دانش فقه یکجا داشت. وی در دانش فقه آثار برجسته و مهمی داشته که برخی از آن‌ها باقی مانده‌است. شریف مرتضی همراه استادش شیخ مفید، در بسط جریان اصول‌گرا و متکلمانه فقه و مقابله با جریان اصحاب حدیث امامیه سهم اصلی را در میان امامیه داشتند. در زمینه اندیشه‌های کلامی نیز سهم اصلی در ورود اندیشه‌های کلامی معتزله در میان امامیه با شریف مرتضی بوده‌است؟

● **شما در یکی از سخنرانی‌هایتان اشاره‌ای به شباهت میان اندیشه‌های سید مرتضی و شهید مطهری کرده‌اید. از نگاه شما چه ویژگی‌های مشترک فکری میان این دو عالم شیعی وجود داشته‌است؟**
علت اینکه من این مقایسه را مناسب دیدم غیر از اینکه یک مناسبتی بین اسم این دو نفر برقرار است، من این مناسبت را در چند محور می‌بینیم.

محور اول جامعیتی است که در علوم مختلف داشتند. با اینکه بنیشان هزار سال فاصله‌است، ولی از حیث جامعیتی که در علوم مختلف داشتند با هم شباهت داشتند. مرحوم شهید مطهری هم در دوران خودش از حیث جامعیت در علوم مختلف، شاخص بود. هم از حیث دانش فقهی سال‌ها در محضر استادان برجسته، فقه و اصول آموخته بود و به مقام اجتهاد رسیده بود و هم در فلسفه از تربیت‌شدگان مکتب ملاصدرا بود و آثار بسیار برجسته‌ای در فلسفه نوشته بود. در علم کلام و مباحث اعتقادات آثار مهمی از شهید مطهری در اختیار ما هست. در تفسیر قرآن سال‌ها تلاش کرده بود و مجموعه مباحث تفسیری او در اختیار ماست. در مجموع شخصیتی بود که فراتر از تحصیلات معمول حوزوی رفته بود و صاحب دانش عمیقی در رشته‌های مختلف علوم بود. وقتی زندگی مرحوم شریف مرتضی و حیات علمی او را بررسی می‌کنیم می‌بینیم آدمی بود که هم نزد علمای اهل سنت تحصیل کرده بود، هم نزد

● **المجلد الثالث عشر**
من کتاب مجمع البیان لعلوم القرآن تألیف الشیخ الإمام العالم آمین الدین ثقة الاسلام، مرضی الائمة، معین الحق، ابی علی الفضل بن الحسن بن الفضل الطبرسی **أدام الله کماله و متع المسلمین بطول عمره** همین عبارت کوتاه کافی است تا شهادت دهد نسخه در زمان حیات طبرسی کتابت شده و لذا از کهن‌ترین و باز ارزش‌ترین نسخه‌های مجمع البیان به شمار می‌رود. خط نسخه، نسخی بسیار کهن است که عناصری کاملاً ایرانی را در خود دارد. از جمله آنکه کاتب غالباً در زیر حروف دال،راء،طاء، صاد، یک نقطه می‌گذارد و در زیر سین سه نقطه قرار می‌دهد تا آن‌ها را از متشابهاتشان جدا کند.

● **المجلد الرابع عشر**
من کتاب مجمع البیان لعلوم القرآن تألیف الشیخ الإمام العالم آمین الدین ثقة الاسلام، مرضی الائمة، معین الحق، ابی علی الفضل بن الحسن بن الفضل الطبرسی **أدام الله کماله و متع المسلمین بطول عمره** همین عبارت کوتاه کافی است تا شهادت دهد نسخه در زمان حیات طبرسی کتابت شده و لذا از کهن‌ترین و باز ارزش‌ترین نسخه‌های مجمع البیان به شمار می‌رود. خط نسخه، نسخی بسیار کهن است که عناصری کاملاً ایرانی را در خود دارد. از جمله آنکه کاتب غالباً در زیر حروف دال،راء،طاء، صاد، یک نقطه می‌گذارد و در زیر سین سه نقطه قرار می‌دهد تا آن‌ها را از متشابهاتشان جدا کند.

● **المجلد الخامس عشر**
من کتاب مجمع البیان لعلوم القرآن تألیف الشیخ الإمام العالم آمین الدین ثقة الاسلام، مرضی الائمة، معین الحق، ابی علی الفضل بن الحسن بن الفضل الطبرسی **أدام الله کماله و متع المسلمین بطول عمره** همین عبارت کوتاه کافی است تا شهادت دهد نسخه در زمان حیات طبرسی کتابت شده و لذا از کهن‌ترین و باز ارزش‌ترین نسخه‌های مجمع البیان به شمار می‌رود. خط نسخه، نسخی بسیار کهن است که عناصری کاملاً ایرانی را در خود دارد. از جمله آنکه کاتب غالباً در زیر حروف دال،راء،طاء، صاد، یک نقطه می‌گذارد و در زیر سین سه نقطه قرار می‌دهد تا آن‌ها را از متشابهاتشان جدا کند.

● **المجلد السادس عشر**
من کتاب مجمع البیان لعلوم القرآن تألیف الشیخ الإمام العالم آمین الدین ثقة الاسلام، مرضی الائمة، معین الحق، ابی علی الفضل بن الحسن بن الفضل الطبرسی **أدام الله کماله و متع المسلمین بطول عمره** همین عبارت کوتاه کافی است تا شهادت دهد نسخه در زمان حیات طبرسی کتابت شده و لذا از کهن‌ترین و باز ارزش‌ترین نسخه‌های مجمع البیان به شمار می‌رود. خط نسخه، نسخی بسیار کهن است که عناصری کاملاً ایرانی را در خود دارد. از جمله آنکه کاتب غالباً در زیر حروف دال،راء،طاء، صاد، یک نقطه می‌گذارد و در زیر سین سه نقطه قرار می‌دهد تا آن‌ها را از متشابهاتشان جدا کند.

● **المجلد السابع عشر**
من کتاب مجمع البیان لعلوم القرآن تألیف الشیخ الإمام العالم آمین الدین ثقة الاسلام، مرضی الائمة، معین الحق، ابی علی الفضل بن الحسن بن الفضل الطبرسی **أدام الله کماله و متع المسلمین بطول عمره** همین عبارت کوتاه کافی است تا شهادت دهد نسخه در زمان حیات طبرسی کتابت شده و لذا از کهن‌ترین و باز ارزش‌ترین نسخه‌های مجمع البیان به شمار می‌رود. خط نسخه، نسخی بسیار کهن است که عناصری کاملاً ایرانی را در خود دارد. از جمله آنکه کاتب غالباً در زیر حروف دال،راء،طاء، صاد، یک نقطه می‌گذارد و در زیر سین سه نقطه قرار می‌دهد تا آن‌ها را از متشابهاتشان جدا کند.

● **المجلد الثامن عشر**
من کتاب مجمع البیان لعلوم القرآن تألیف الشیخ الإمام العالم آمین الدین ثقة الاسلام، مرضی الائمة، معین الحق، ابی علی الفضل بن الحسن بن الفضل الطبرسی **أدام الله کماله و متع المسلمین بطول عمره** همین عبارت کوتاه کافی است تا شهادت دهد نسخه در زمان حیات طبرسی کتابت شده و لذا از کهن‌ترین و باز ارزش‌ترین نسخه‌های مجمع البیان به شمار می‌رود. خط نسخه، نسخی بسیار کهن است که عناصری کاملاً ایرانی را در خود دارد. از جمله آنکه کاتب غالباً در زیر حروف دال،راء،طاء، صاد، یک نقطه می‌گذارد و در زیر سین سه نقطه قرار می‌دهد تا آن‌ها را از متشابهاتشان جدا کند.

● **المجلد التاسع عشر**
من کتاب مجمع البیان لعلوم القرآن تألیف الشیخ الإمام العالم آمین الدین ثقة الاسلام، مرضی الائمة، معین الحق، ابی علی الفضل بن الحسن بن الفضل الطبرسی **أدام الله کماله و متع المسلمین بطول عمره** همین عبارت کوتاه کافی است تا شهادت دهد نسخه در زمان حیات طبرسی کتابت شده و لذا از کهن‌ترین و باز ارزش‌ترین نسخه‌های مجمع البیان به شمار می‌رود. خط نسخه، نسخی بسیار کهن است که عناصری کاملاً ایرانی را در خود دارد. از جمله آنکه کاتب غالباً در زیر حروف دال،راء،طاء، صاد، یک نقطه می‌گذارد و در زیر سین سه نقطه قرار می‌دهد تا آن‌ها را از متشابهاتشان جدا کند.

● **المجلد العاشر عشر**
من کتاب مجمع البیان لعلوم القرآن تألیف الشیخ الإمام العالم آمین الدین ثقة الاسلام، مرضی الائمة، معین الحق، ابی علی الفضل بن الحسن بن الفضل الطبرسی **أدام الله کماله و متع المسلمین بطول عمره** همین عبارت کوتاه کافی است تا شهادت دهد نسخه در زمان حیات طبرسی کتابت شده و لذا از کهن‌ترین و باز ارزش‌ترین نسخه‌های مجمع البیان به شمار می‌رود. خط نسخه، نسخی بسیار کهن است که عناصری کاملاً ایرانی را در خود دارد. از جمله آنکه کاتب غالباً در زیر حروف دال،راء،طاء، صاد، یک نقطه می‌گذارد و در زیر سین سه نقطه قرار می‌دهد تا آن‌ها را از متشابهاتشان جدا کند.

● **المجلد الحادي عشر عشر**
من کتاب مجمع البیان لعلوم القرآن تألیف الشیخ الإمام العالم آمین الدین ثقة الاسلام، مرضی الائمة، معین الحق، ابی علی الفضل بن الحسن بن الفضل الطبرسی **أدام الله کماله و متع المسلمین بطول عمره** همین عبارت کوتاه کافی است تا شهادت دهد نسخه در زمان حیات طبرسی کتابت شده و لذا از کهن‌ترین و باز ارزش‌ترین نسخه‌های مجمع البیان به شمار می‌رود. خط نسخه، نسخی بسیار کهن است که عناصری کاملاً ایرانی را در خود دارد. از جمله آنکه کاتب غالباً در زیر حروف دال،راء،طاء، صاد، یک نقطه می‌گذارد و در زیر سین سه نقطه قرار می‌دهد تا آن‌ها را از متشابهاتشان جدا کند.

● **المجلد الثاني عشر عشر**
من کتاب مجمع البیان لعلوم القرآن تألیف الشیخ الإمام العالم آمین الدین ثقة الاسلام، مرضی الائمة، معین الحق، ابی علی الفضل بن الحسن بن الفضل الطبرسی **أدام الله کماله و متع المسلمین بطول عمره** همین عبارت کوتاه کافی است تا شهادت دهد نسخه در زمان حیات طبرسی کتابت شده و لذا از کهن‌ترین و باز ارزش‌ترین نسخه‌های مجمع البیان به شمار می‌رود. خط نسخه، نسخی بسیار کهن است که عناصری کاملاً ایرانی را در خود دارد. از جمله آنکه کاتب غالباً در زیر حروف دال،راء،طاء، صاد، یک نقطه می‌گذارد و در زیر سین سه نقطه قرار می‌دهد تا آن‌ها را از متشابهاتشان جدا کند.

● **المجلد الثالث عشر عشر**
من کتاب مجمع البیان لعلوم القرآن تألیف الشیخ الإمام العالم آمین الدین ثقة الاسلام، مرضی الائمة، معین الحق، ابی علی الفضل بن الحسن بن الفضل الطبرسی **أدام الله کماله و متع المسلمین بطول عمره** همین عبارت کوتاه کافی است تا شهادت دهد نسخه در زمان حیات طبرسی کتابت شده و لذا از کهن‌ترین و باز ارزش‌ترین نسخه‌های مجمع البیان به شمار می‌رود. خط نسخه، نسخی بسیار کهن است که عناصری کاملاً ایرانی را در خود دارد. از جمله آنکه کاتب غالباً در زیر حروف دال،راء،طاء، صاد، یک نقطه می‌گذارد و در زیر سین سه نقطه قرار می‌دهد تا آن‌ها را از متشابهاتشان جدا کند.

● **المجلد الرابع عشر عشر**
من کتاب مجمع البیان لعلوم القرآن تألیف الشیخ الإمام العالم آمین الدین ثقة الاسلام، مرضی الائمة، معین الحق، ابی علی الفضل بن الحسن بن الفضل الطبرسی **أدام الله کماله و متع المسلمین بطول عمره** همین عبارت کوتاه کافی است تا شهادت دهد نسخه در زمان حیات طبرسی کتابت شده و لذا از کهن‌ترین و باز ارزش‌ترین نسخه‌های مجمع البیان به شمار می‌رود. خط نسخه، نسخی بسیار کهن است که عناصری کاملاً ایرانی را در خود دارد. از جمله آنکه کاتب غالباً در زیر حروف دال،راء،طاء، صاد، یک نقطه می‌گذارد و در زیر سین سه نقطه قرار می‌دهد تا آن‌ها را از متشابهاتشان جدا کند.

● **المجلد الخامس عشر عشر**
من کتاب مجمع البیان لعلوم القرآن تألیف الشیخ الإمام العالم آمین الدین ثقة الاسلام، مرضی الائمة، معین الحق، ابی علی الفضل بن الحسن بن الفضل الطبرسی **أدام الله کماله و متع المسلمین بطول عمره** همین عبارت کوتاه کافی است تا شهادت دهد نسخه در زمان حیات طبرسی کتابت شده و لذا از کهن‌ترین و باز ارزش‌ترین نسخه‌های مجمع البیان به شمار می‌رود. خط نسخه، نسخی بسیار کهن است که عناصری کاملاً ایرانی را در خود دارد. از جمله آنکه کاتب غالباً در زیر حروف دال،راء،طاء، صاد، یک نقطه می‌گذارد و در زیر سین سه نقطه قرار می‌دهد تا آن‌ها را از متشابهاتشان جدا کند.

● **المجلد السادس عشر عشر**
من کتاب مجمع البیان لعلوم القرآن تألیف الشیخ الإمام العالم آمین الدین ثقة الاسلام، مرضی الائمة، معین الحق، ابی علی الفضل بن الحسن بن الفضل الطبرسی **أدام الله کماله و متع المسلمین بطول عمره** همین عبارت کوتاه کافی است تا شهادت دهد نسخه در زمان حیات طبرسی کتابت شده و لذا از کهن‌ترین و باز ارزش‌ترین نسخه‌های مجمع البیان به شمار می‌رود. خط نسخه، نسخی بسیار کهن است که عناصری کاملاً ایرانی را در خود دارد. از جمله آنکه کاتب غالباً در زیر حروف دال،راء،طاء، صاد، یک نقطه می‌گذارد و در زیر سین سه نقطه قرار می‌دهد تا آن‌ها را از متشابهاتشان جدا کند.

● **المجلد السابع عشر عشر**
من کتاب مجمع البیان لعلوم القرآن تألیف الشیخ الإمام العالم آمین الدین ثقة الاسلام، مرضی الائمة، معین الحق، ابی علی الفضل بن الحسن بن الفضل الطبرسی **أدام الله کماله و متع المسلمین بطول عمره** همین عبارت کوتاه کافی است تا شهادت دهد نسخه در زمان حیات طبرسی کتابت شده و لذا از کهن‌ترین و باز ارزش‌ترین نسخه‌های مجمع البیان به شمار می‌رود. خط نسخه، نسخی بسیار کهن است که عناصری کاملاً ایرانی را در خود دارد. از جمله آنکه کاتب غالباً در زیر حروف دال،راء،طاء، صاد، یک نقطه می‌گذارد و در زیر سین سه نقطه قرار می‌دهد تا آن‌ها را از متشابهاتشان جدا کند.

● **المجلد الثامن عشر عشر**
من کتاب مجمع البیان لعلوم القرآن تألیف الشیخ الإمام العالم آمین الدین ثقة الاسلام، مرضی الائمة، معین الحق، ابی علی الفضل بن الحسن بن الفضل الطبرسی **أدام الله کماله و متع المسلمین بطول عمره** همین عبارت کوتاه کافی است تا شهادت دهد نسخه در زمان حیات طبرسی کتابت شده و لذا از کهن‌ترین و باز ارزش‌ترین نسخه‌های مجمع البیان به شمار می‌رود. خط نسخه، نسخی بسیار کهن است که عناصری کاملاً ایرانی را در خود دارد. از جمله آنکه کاتب غالباً در زیر حروف دال،راء،طاء، صاد، یک نقطه می‌گذارد و در زیر سین سه نقطه قرار می‌دهد تا آن‌ها را از متشابهاتشان جدا کند.

● **المجلد التاسع عشر عشر**
من کتاب مجمع البیان لعلوم القرآن تألیف الشیخ الإمام العالم آمین الدین ثقة الاسلام، مرضی الائمة، معین الحق، ابی علی الفضل بن الحسن بن الفضل الطبرسی **أدام الله کماله و متع المسلمین بطول عمره** همین عبارت کوتاه کافی است تا شهادت دهد نسخه در زمان حیات طبرسی کتابت شده و لذا از کهن‌ترین و باز ارزش‌ترین نسخه‌های مجمع البیان به شمار می‌رود. خط نسخه، نسخی بسیار کهن است که عناصری کاملاً ایرانی را در خود دارد. از جمله آنکه کاتب غالباً در زیر حروف دال،راء،طاء، صاد، یک نقطه می‌گذارد و در زیر سین سه نقطه قرار می‌دهد تا آن‌ها را از متشابهاتشان جدا کند.

● **المجلد العاشر عشر عشر**
من کتاب مجمع البیان لعلوم القرآن تألیف الشیخ الإمام العالم آمین الدین ثقة الاسلام، مرضی الائمة، معین الحق، ابی علی الفضل بن الحسن بن الفضل الطبرسی **أدام الله کماله و متع المسلمین بطول عمره** همین عبارت کوتاه کافی است تا شهادت دهد نسخه در زمان حیات طبرسی کتابت شده و لذا از کهن‌ترین و باز ارزش‌ترین نسخه‌های مجمع البیان به شمار می‌رود. خط نسخه، نسخی بسیار کهن است که عناصری کاملاً ایرانی را در خود دارد. از جمله آنکه کاتب غالباً در زیر حروف دال،راء،طاء، صاد، یک نقطه می‌گذارد و در زیر سین سه نقطه قرار می‌دهد تا آن‌ها را از متشابهاتشان جدا کند.

● **المجلد الحادي عشر عشر عشر**
من کتاب مجمع البیان لعلوم القرآن تألیف الشیخ الإمام العالم آمین الدین ثقة الاسلام، مرضی الائمة، معین الحق، ابی علی الفضل بن الحسن بن الفضل الطبرسی **أدام الله کماله و متع المسلمین بطول عمره** همین عبارت کوتاه کافی است تا شهادت دهد نسخه در زمان حیات طبرسی کتابت شده و لذا از کهن‌ترین و باز ارزش‌ترین نسخه‌های مجمع البیان به شمار می‌رود. خط نسخه، نسخی بسیار کهن است که عناصری کاملاً ایرانی را در خود دارد. از جمله آنکه کاتب غالباً در زیر حروف دال،راء،طاء، صاد، یک نقطه می‌گذارد و در زیر سین سه نقطه قرار می‌دهد تا آن‌ها را از متشابهاتشان جدا کند.

● **المجلد الثاني عشر عشر عشر**
من کتاب مجمع البیان لعلوم القرآن تألیف الشیخ الإمام العالم آمین الدین ثقة الاسلام، مرضی الائمة، معین الحق، ابی علی الفضل بن الحسن بن الفضل الطبرسی **أدام الله کماله و متع المسلمین بطول عمره** همین عبارت کوتاه کافی است تا شهادت دهد نسخه در زمان حیات طبرسی کتابت شده و لذا از کهن‌ترین و باز ارزش‌ترین نسخه‌های مجمع البیان به شمار می‌رود. خط نسخه، نسخی بسیار کهن است که عناصری کاملاً ایرانی را در خود دارد. از جمله آنکه کاتب غالباً در زیر حروف دال،راء،طاء، صاد، یک نقطه می‌گذارد و در زیر سین سه نقطه قرار می‌دهد تا آن‌ها را از متشابهاتشان جدا کند.

● **المجلد الثالث عشر عشر عشر**
من کتاب مجمع البیان لعلوم القرآن تألیف الشیخ الإمام العالم آمین الدین ثقة الاسلام، مرضی الائمة، معین الحق، ابی علی الفضل بن الحسن بن الفضل الطبرسی **أدام الله کماله و متع المسلمین بطول عمره** همین عبارت کوتاه کافی است تا شهادت دهد نسخه در زمان حیات طبرسی کتابت شده و لذا از کهن‌ترین و باز ارزش‌ترین نسخه‌های مجمع البیان به شمار می‌رود. خط نسخه، نسخی بسیار کهن است که عناصری کاملاً ایرانی را در خود دارد. از جمله آنکه کاتب غالباً در زیر حروف دال،راء،طاء، صاد، یک نقطه می‌گذارد و در زیر سین سه نقطه قرار می‌دهد تا آن‌ها را از متشابهاتشان جدا کند.

● **المجلد الرابع عشر عشر عشر**
من کتاب مجمع البیان لعلوم القرآن تألیف الشیخ الإمام العالم آمین الدین ثقة الاسلام، مرضی الائمة، معین الحق، ابی علی الفضل بن الحسن بن الفضل الطبرسی **أدام الله کماله و متع المسلمین بطول عمره** همین عبارت کوتاه کافی است تا شهادت دهد نسخه در زمان حیات طبرسی کتابت شده و لذا از کهن‌ترین و باز ارزش‌ترین نسخه‌های مجمع البیان به شمار می‌رود. خط نسخه، نسخی بسیار کهن است که عناصری کاملاً ایرانی را در خود دارد. از جمله آنکه کاتب غالباً در زیر حروف دال،راء،طاء، صاد، یک نقطه می‌گذارد و در زیر سین سه نقطه قرار می‌دهد تا آن‌ها را از متشابهاتشان جدا کند.